

СЛОВО В СИСТЕМІ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ

На основі аналізу слова як ключового елементу всіх культурних аспектів мовної комунікації обґрунтовано, що елементи слова є певною єдністю, в кожній ланці якої можливі всі зумовлені культурою форми узагальнення і розуміння дійсності.

Ключові слова: *слово, мовна комунікація, фонема, морфема, семема.*

На основе анализа слова как ключевого элемента всех культурных аспектов языковой коммуникации обосновано, что элементы слова являются определенной целостностью, в каждой цепи которой возможны все обусловленные формы обобщения и понимания действительности.

Ключевые слова: *слово, языковая коммуникация, фонема, морфема, семема.*

On the basis of the word analysis as a key element of all the cultural aspects of linguistic communication it is grounded that word elements present a certain unity in every link of which all the forms of generalizations and understandings of reality defined by culture are possible.

Key words: *word, language communication, phoneme, morpheme, sememe.*

Актуальність теми дослідження визначається тим, що роль слова як матриці, з якої під час соціально-культурного історичного процесу розвинулись культурологічні механізми комунікації, можна порівняти з певними етапами розвитку індивіда. Тут простежується співвідношення між розвитком слова й іншими аспектами культурної комунікативної адаптації людини.

Метою статті є дослідження культурологічної значимості слова в системі мовної комунікації.

Слово як елемент мови і мовленнєвого процесу виникає, утверджується і функціонує в складній взаємодії матеріальних та духовних чинників культури, воно ніколи не виникає без необхідності суспільства в ньому. Вся історія народу фіксується в рідному слові, мові та мовленні.

Узагальнення, які наявні на певному рівні в кожному слові, можна поділити на культурологічні, тобто ті, що є результатом опанування культури і вияву її, й екзистенціальні, які виникають унаслідок усвідомлення життєвого процесу, його сенсу, суперечностей, значення для людини з позиції її існування. Для обох статусів актуальною є проблема передбачення, інколи її називають проблемою гіпотези. Проблема передбачення, що культурологічно

завжди наявна в слові, має певні переваги, оскільки при такому підході слід зважати й на інтуїцію, тобто на те, що є продуктом культури як суспільства, так і окремої особистості. Ці аспекти слова з позицій і культури спілкування, і участі самої культури в спілкуванні суто формалізовані, породжені інформаційним суспільством [1, с. 10].

Без слова як фундаменту мови неможливі розуміння буття людини й усвідомлення її зустрічей з дійсністю. Це означає, що без слова не відбудеться активного, діяльнісного і напруженого спілкування, оскільки без нього взагалі неможливе мислення. У механізмах комунікації існує певний об'єктивний засіб передачі. У мові таким первинним засобом є фонетична система, яка як учасник культурологічного аспекту мовної комунікації не обмежується простим використанням фізичних можливостей і створює жорстку керовану систему їх організованого застосування. Актам проголошення або передачі завжди надається певне значення, вони повинні відповідати організованій і культурно доцільній нормативній системі. У мові засоби передачі повідомлень, як фонетичні засоби, існують у формі взаємопроникнення фонетичної, семантичної і культурно зумовленої систем проголошення [7, с. 719-720].

Таким чином, у слові відбувається зустріч усіх можливих пластів буття, які по-різному відбивають себе в слові як феномені культури. Це відбиття починається з його верхніх пластів, зі звукової оболонки (фонем). Вираз «звукова оболонка» свідчить про те, що звук — саме оболонка, а суть справи полягає в її людській природі. Адже фонема означає звук голосу людини, який існує як частка певної сукупності таких же звуків. Значення фонем з комунікативної точки зору полягає в її персоніфікованості, реальності і долученості до певного культурного стилю комунікації [3, с. 36]. Це виявляє себе в тому, що фонем в реальному спілкуванні завжди мають певне значення. Без такого значення фонема нічим не відрізнялася б від звуків природи. Цю сферу слова визначають спеціальними поняттями, наприклад, поняттям «семами» (за О. Лосевим, це сфера значущості в процесі культурно-комунікативного спілкування, певних звуків, тобто фонем [3, с. 37]).

З точки зору генезису мови, ці абстрактні поняття відбивають певний культурологічний етап існування мови як засобу комунікації. Мова за своєю природою не монологічна, а діалогічна, її мета з самого початку виникнення полягає в спілкуванні за допомогою найпростіших його форм — подання очима знаків, сигналів, жестів, а потім інформуючих звуків. Фактично це і є першим кроком у складному процесі функціонування мови як засобу комунікації. Виявляється те, що є першим у системі понять, відбиваючих структуру мови, є першим і з точки зору її культурно-комунікативних

засад [10, с. 471]. Цей крок — також перший крок процесу абстрагування, без якого мова як феномен культури неможлива. Те, що, вслід за О. Лосевим, можна визначити як семему, є стихійним відокремленням індивідуальної реакції на певний предмет як щось таке, що перебуває поза межами індивідуума і має своє, зрозуміле всім значення. Тобто відбувається вилучення суб'єктивних моментів зі слова. Цим етапом завершується формування елементарної звукової групи, що наділена вже таким значенням, яке виходить за межі звукового значення як такого. Ця група містить кореневий, з точки зору можливостей комунікації, момент слова. Кореневий аспект слова є не простою абстракцією, його призначення — брати участь у реальному культурно зумовленому процесі комунікації. Це передбачає рухливість корневих значень, джерелом якої є те, що в живій мові будь-яке слово пов'язане з іншими словами і містить смислову та культурну енергію того цілого, до якого це слово входить. Відбиттям цього процесу є морфематичний момент слова [3, с. 38-39]. Морфема, хоча вона — найменша значуща частина слова, містить енергію всього речення, тобто завдяки їй у мові виникає особливий культурно забарвлений пласт спілкування за допомогою мови. Виникнення морфеми є не лише наступним кроком у реалізації структури слова як основоположного моменту мови, а й відбиттям необхідного етапу у зв'язку мови і культури в процесі реальної мовної комунікації.

Завдяки морфемі виникає культурно специфічний пласт смислового значення слова в процесі комунікації. Цей пласт характеризується тим, що культурологічний смисл слів варіюється в залежності від способу їх розміщення. Він зазвичай є полемічним, тобто багатозначущим за своєю природою [3, с. 40].

Розглянута єдність слова пов'язана з індивідуальним фоном його значення, яке з культурологічної точки зору буде неповним, якщо не переростає в такий підхід до слова, що містить усі можливі його значення, які іноді здаються безмежними, у їх співвідношенні з культурною дійсністю. Така єдність, пов'язана із потенціальними можливостями слова, створює культурний простір використання слова: з точки зору культурологічних джерел надалі не тільки передбачає високий рівень розвитку культури, але й породжується цим рівнем та є одночасно формою його комунікативного втілення.

Єдність слова з розвитком культурологічних засад мови немиче переростає в номатичну форму смислу слова. Термін «ноема», введений Е. Гуссерлем, означає екзистенціальний зв'язок смислу слова і предмета, якого воно стосується. Зміна значення слова означає якісну фундаментальну зміну в системі мовного спілкування.

Символічна функція слова як ноєми з культурологічної точки зору набуває провідної ролі. Різний рівень наближення смислу слова до розуміння предмета, якого воно стосується, є адекватною формою не тільки розвитку мови, але й відповідності її усвідомленому суспільством культурному досвіду. Таким чином, щоб перейти до слова як справжньої картини його предмета, необхідно, по-перше, розглядати це слово як культурно зумовлену смислову стихію, по-друге, слід, залишаючись у межах ноетичного підходу до слова, вилучити з нього всі ознаки суб'єктивного розуміння [5, с. 41].

Ноєма в розвиненому вигляді, хоча вона і не є звуком або психологічним переживанням конкретної особи, все-таки ще не відбиває повного розуміння предмета, якого стосується слово. Якщо припустити, що ноєма — це сутність слова й остання його засада, то це значило б, що мова, створивши певні узагальнені образи дійсності, лише цими образами й обмежується.

Існування слова як засобу комунікації свідчить про те, що воно має особливу комунікативну природу. Перш за все, є звуковим тілом, потім певною реальною значущістю, після цього вираженням як логічного, так і культурного аспектів дійсності і, нарешті, в інформаційному суспільстві набуває якостей гіперноетичного мислення. Існуванню кожної структурної одиниці, яка характеризує слово, відповідає певний стан розвитку культури, тобто існує певна кореляційна взаємозалежність між розвитком слова як самостійного феномену і розвитком культури. Ця взаємозалежність виявляє себе не лише в залежності слова від стану культури, але й у тому, що розвиток слова і закріплення в ньому певних культурних досягнень відкривають у ньому нові комунікативні можливості і таким чином перетворюються на один із вирішальних факторів переходу культури до нової якості.

Характер зв'язку всіх мовних компонентів залежить від ступеня прояву смислу слова, а ширше — будь-якої мовної конструкції. При такому підході виявляє себе ціла система сходнок різного рівня осмислення словесності як такої. Відповідно до цього слово або мовна конструкція, взяті як певна цілісність, мають у собі всі типи смислового вираження і завдяки культурі перевершують їх. Це зумовлено тим, що будь-яке слово або мовна конструкція як засіб спілкування завжди породжуються певним рівнем культури, відтак — головну роль ідеї, сутності певної культури або культурних явищ у підході до слова і мови [6, с. 250-263].

Слово й інші лексичні одиниці набувають свого точнішого значення в контексті, в якому використовуються. Компоненти слова є ресурсами мови, але самі по собі вони не організовані з метою конкретного використання і повинні бути організовані так, щоб

створити зв'язні повідомлення [7, с. 727]. Комунікативна ж природа слова свідчить, що таємниця слова полягає як у спілкуванні з предметом слова, так і в спілкуванні з іншими людьми [8, с. 48]. Слово є виходом із вузьких рамок замкнутої індивідуальності на широкий простір міжособистісного спілкування на всіх рівнях діяльнійсної і культурної ієрархії суспільства.

Іншими словами, слово — засіб спілкування з предметами й одночасно арена свідомої зустрічі з іншими людьми, як носіями певної культури, з приводу цього спілкування. Якщо зупинитися тільки на цій характеристиці слова, то кожне слово — ні з чим незрівнянна величина і перш за все з іншими словами, адже немає того узагальнюючого предмета, якого б усі культурні відтінки слова стосувалися.

Це породжує в межах самого слова, як продукту певного рівня розвитку культури, суперечність між предметною сутністю, яка відбивається в цьому слові, і сприймаючим цю сутність суб'єктом. Вирішується ця суперечність через відбиття в слові його культурної ідеї як тієї ари, в межах якої відбувається становлення його смислу. Необхідність підходу до слова з позицій його культурної ідеї зумовлена тим, що смисл сам по собі має складну природу, в ньому стикаються різнірідні начала. Об'єднання цих начал за допомогою культурологічного підходу до сутності слова, тобто під кутом зору суб'єкта, який сприймає цю сутність, є культурно зумовленою ідеєю слова [8, с. 51-52]. Врахування цього аспекту має фундаментальне значення в процесі міжкультурного спілкування, коли необхідно корелювати не фонетичні аспекти мов, а адекватне відображення культурних феноменів.

Під час визначення культурно зумовленої сутності слова виникає проблема межі цього визначення. Ця межа не стосується будь-якої якості слова, кількості його зв'язків з дійсністю, форми вираження, навіть конкретної форми його буття, а стосується виключно слова, як цілісного феномену, що забезпечує єдність мови і культури. Це і є критерієм зазначеної межі, бо слово остаточно оформлює і визначає загальнолюдське значення істини, яку воно завжди прагне відбити. Оскільки один і той же предметний смисл слова різні народи розуміють по-різному, а в межах народу по-різному розуміють його різні індивідууми, вияв істини слова, яка завжди постає в певному культурному аспекті, можна розглядати як фундаментальну передумову здійснення мовою культурно-комунікативної функції.

Слово породжується дійсністю і водночас відбиває її. Відбиття за допомогою розуміння культурологічного смислу характеризується двома фундаментальними ознаками: по-перше, воно має виходити на конкретні культурні аспекти відображених образів

дійсності, по-друге, не повинно бути пов'язане виключно з якимось окремо індивідуально визначеним фрагментом або явищем культури. Це означає, що в слові існує культурно суттєве і несуттєве, яке впливає одне на одне безпосередньо [4, с. 62]. Таким чином виникає протиріччя культурного смислу і культурної конкретності в слові. Одна сторона цього протиріччя відбиває конкретні культурні явища, охоплені мовою, друга породжується осмисленням сутності цих явищ, необхідністю смислової виразності, що міститься в них під час зіткнення з певною системою культури. За своїм характером це протиріччя має одночасно і об'єктивну, і суб'єктивну природу: якби культурно осмислена сутність явища ніяк не відбивалася за допомогою слова, вона в будь-якому разі притаманна цьому явищу, водночас ця предметність не може виражати сама себе, для цього необхідна культурно спрямована активність людського пізнання. Механізмом вирішення цього протиріччя завжди є вияв, усвідомлення і формулювання культурної сутності слова через осмислення всього спектра його використання.

Структурний підхід має фундаментальне значення для аналізу культурологічних аспектів слова, оскільки його зміст завжди є синтезом досягнень культури, завдяки яким це слово виникло, і в різних ситуаціях є засобом комунікації. Такий підхід дозволяє виявити конструкцію слова як явища культури і найсуттєвіші зв'язки, що існують між ланками цієї конструкції, сформулювати категорії, завдяки яким ця категорія може бути охарактеризована. Слово як явище культури, таким чином, не може не бути таким, яким його окреслює розум, основуючись на аналізові сутнісних категорій та культурних процесів його формування. Відповідно до цього найфундаментальнішими, суворо окресленими характеристиками слова є: а) предмет слова і його предметна сутність; б) енергія сутності, тобто потенціальні можливості слова в різних комунікативних ситуаціях; в) культурологічні можливості сприйняття слова, які є реципієнтом (сприймачем) сутності в усіх конкретних формах прояву його сутності.

Предмет слова — окреслена мисленням його сутність, як найузагальненіший прояв певного феномену культури. Предмет слова в такій своїй якості можна сприймати під час мовного спілкування лише в тому разі, коли його значення має таку форму, що охоплює культурологічно можливі прояви сутності предмета. Енергія слова є смисловою і культурною картиною, що народжується при усвідомленні предмета слова. По тому, як цей предмет осмислений і культурно опанований, можна судити про можливості використання слова, тобто про його енергію. Згідно з цим комунікативна енергія слова невід'ємна від усвідомлення його сутності, але відмінна від неї. Ця відмінність є відмінністю логічного і реально вираженого мовними засобами смислу слова [3, с. 171–172].

Таким чином, культурологічна природа слова така, що вона містить множину смислів. Ці смисли мають загальну природу, але водночас кожен з них існує і самостійно. Наявність множини смислів є змістовним джерелом внутрішньої енергетики слова, тобто можливостей відбиття реальної дійсності, що опанувала культура. Людське слово є і результатом, і можливим утіленням усієї множини смислів, які тільки можна уявити в просторі певної реально існуючої культури. Ця енергетика як реальність існує в живому людському слові і живить його. Таким чином, одним з ключових понять характеристики слова і його смислу є поняття енергії, яка міститься в культурологічній сутності тієї речі, яку виражає слово. Це одне з центральних понять, що характеризує справжню феноменологічну природу слова.

Оскільки живе слово реальної людини є словом істоти, що має культурно зумовлені певні відчуття, таємниця цього відчуття стосовно слова полягає в тому, що людина через відчуття слова здобуває знання про саму себе, як суб'єкта культури, хоча факт такого знання може і не існувати. Таке латентне передчуття знання — одна з фундаментальних особливостей живого мовного спілкування, участь культурних компонентів не просто підсилює, а певним чином зумовлює комунікативні можливості живої мови.

Таким чином, завдяки живій мові виникає нова смислова вираженість слова, до змісту якої входить не лише знання об'єкта слова, але й певне знання самого себе, хоча воно існує частіше всього як певне передчуття.

Відчуване культурно спрямоване вираження слова з функціональної точки зору спрямоване на подолання абсолютно абстрактного підходу до цього вираження, без чого жива мова не може існувати. Завдяки цьому подоланню суб'єкт використання слова починає відчувати сам себе, без нього смисл слова існує виключно як зовнішнє явище, а не як утілення певних досягнень культури.

О. О. Потєбня стверджував, що мистецтво використання слова — це мислення образами. Відповідно до цього поезія, як і проза, є, перш за все, певним способом мислення і пізнання. При такому підході втрачається відмінність підходу до мови поезії й мови прози. З комунікативної точки зору не виокремлюються два види образів — образ як практичний засіб поєднання в групі певних речей і явищ, та образ поетичний, як засіб посилення враження і впливу.

В. Б. Шкловський дещо по-іншому розглядає мистецтво мови. Він вважає, що це мистецтво є способом пережити становлення і вироблення певної речі або явища. Цей шлях він убачав у переході від бачення до пізнання, від конкретного до загального [9, с. 15]. Відмінність точки зору В. Б. Шкловського в тому, що метою образу є не наближення його значення до рівня розуміння,

а створення особливого сприйняття предмета, сутність якого полягає у створенні бачення цього предмета, а не його пізнання.

Таким чином, відчуття за допомогою слова культурно втілених можливостей мови, по-перше, є самовіднесенням до слова або певної мовної конструкції суб'єкта мовного спілкування, по-друге, воно не відрізняє себе від того, з чим співвідноситься за допомогою слова, по-третє, має плинний характер, значною мірою залежний від місця суб'єкта спілкування в ієрархії опанування культури. Розуміння цього — фундаментальна передумова реалізації мовою її комунікативної функції.

Хоча слово є знанням себе без усвідомлення суб'єктом комунікації факту цього знання, це відчуття, пов'язане з мовним спілкуванням, відбувається на певних культурологічних засадах. Це невблаганна й абсолютно необхідна вимога мовного спілкування, оскільки в слові завжди наявний момент людського [3, с. 74]. Завдяки цій вимозі слово стає знаряддям не просто самосвідомості, а й реалізацією певного рівня культури. Особистість, яка володіє таким словом, відчуває себе як самостійну, мислячу і культурно достойну особистість, усвідомлює, що саме вона мислить про той або інший предмет, відбитий у слові, нарешті, не тільки мислить, але й сприймає як «живий» сам предмет. Більше того, реалізуючи за допомогою слова можливості самосвідомості, людина здобуває справжнє знання про те, що існує багато чого в навколишньому світі, окрім неї самої. Таке знання і усвідомлення мають фундаментальне і не завжди належним чином оцінюване значення для розуміння здобутків культури та їх опанування.

У реальній дійсності мовного спілкування, коли є культурно осмислений образ зовнішнього предмета, завдяки цьому образіві людина знаходить саму себе [2, с. 80]. При такому підході до сприйняття слова його сутність засвідчує, що воно притаманне лише такому суб'єкту, який з точки зору опанування культури в широкому розумінні цього слова здатний зрозуміти свою самостійність стосовно не тільки використання, але й усвідомлення слова і визначення позиції щодо нього.

Подібне сприйняття за допомогою слова культурних параметрів дійсності радикальним чином впливає на характер мисленого образу в слові зовнішнього об'єкта. Цей об'єкт набуває ознак, що виявлені і зафіксовані суб'єктом на основі його самосвідомості, а також внутрішнього культурологічного взаємозв'язку суб'єкта й об'єкта, оскільки суб'єкт не тільки сприймає зовнішнє в об'єкті, але й фіксує своє ставлення до нього. Цей взаємозв'язок з культурологічної точки зору є фундаментальним аспектом реалізації мовою її функції як засобу комунікації. На цій основі виникає гіперпоетичне мислення, сутність якого в процесі комунікації полягає в тому, що суб'єкт гіперпоетичного мислення апріорі має

в собі все, що стосується понять певного класу явищ, необхідних для комунікації. Це «все», незважаючи на абстрактну форму, містить певний культурний потенціал уже хоча б тому, що формування будь-якого поняття виникає на певному етапі розвитку культури і в трансформованій формі акумулює її досягнення.

Щоб об'єктивно оцінити це мислення, слід зважати на те, що воно є, по-перше, самовіднесенням і самосвідомістю, які не відрізняють конкретних суб'єктів і об'єктів мислення; по-друге, в ньому наявна лише сутність, що відображена за допомогою певних символів, мислено розглянутих процесів; по-третє, це мислення, яке саме собі на встановлює меж [3, с. 88].

Предметна сутність слова є похідною від його глибинної культурологічної сутності. Якби предметна сутність виражала тільки сама себе і для себе, то було б незрозуміло, для сприйняття яким суб'єктом, представником якої культури вона існує, як вона повинна виявити себе стосовно певного суб'єкта. Ця діалектична єдність сутності і її культурно зумовленої особистісної спрямованості є одним з ключових моментів реального механізму формування змісту слова, як засобу комунікації.

Можна підсумувати, що слово має глибокий культурологічний зміст як певна структурна система. Про її рівень свідчить якість мовлення, що залежить не просто від звуків, але й від культурної завантаженості кожної зі структурних ланок слова (фонемами, морфемами, семемами). Культурно-комунікативне значення цієї закономірності полягає в тому, що, опираючись на ній, можна розхитати мовний простір особистості і таким чином зробити її безпорадною перед засобами маніпуляції в процесі комунікації або, навпаки, усуваючи огрубіння і примітивне в слові, вплинути на позитивні культурологічні аспекти мовної комунікації.

У подальшому передбачається дослідження культурологічних суперечностей мовної комунікації взагалі.

Список літератури

1. Астафьева О. Н. От редактора: Социокультурные ракурсы синергетики / О. Н. Астафьева // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — М. : Прогресс — Традиция, 2003. — С. 9–16.
2. Летурно Ш. Социология, основанная на этнографии / Шарль Летурно ; пер. с фр. — СПб. : Типография А. Пороховщикова, 1898. — 287 с.
3. Лосев А. Ф. Философия имени / Алексей Федорович Лосев. — М. : Изд-во Московского университета, 1990. — 269 с.
4. Лотман Ю. М. Семьосфера / Юрий Михайлович Лотман. — СПб. : Искусство-СПб, 2004. — 704 с.
5. Марр М. Я. Нариси з основного вчення про мову / Микола Якович Марр. — К. : Вид-во Всеукраїнської Академії наук, 1935. — 192 с.

6. Павленис Р. И. Язык, смысл, понимание / Р. И. Павленис // Язык. Наука. Философия : сб. науч. ст. / отв. ред. Р. И. Павленис. — Вильнюс, 1986. — С. 240–263.
7. Парсонс Т. Социальная система и культура. Язык как фундамент культуры / Толкотт Парсонс ; пер. с англ. — М. : Академ. Проект, 2002. — С. 716–731.
8. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Лабиринт, 2007. — 248 с.
9. Шкловский В. Б. О теории прозы / Виктор Борисович Шкловский. — М. : Сов. писатель, 1983. — 383 с.
10. Шпенглер О. Человек и техника / Освальд Шпенглер // Культурология. XX век. : Антология. — М. : Юрист, 1995. — С. 454–495.

Надійшла до редакції 17.05.2012 р.